

L'espai en l'obra d'Ernest Lluch

Josep M. Carreras i Puigdemolas
Vicepresident Fundació Ernest Lluch

Introducció

De les moltes activitats que va portar a terme l'Ernest Lluch en els camps acadèmic, polític, de la divulgació científica, etc, aquesta nota es vol referir a la que va desenvolupar en l'àmbit de l'economia territorial i urbana. Aquest és un dels aspectes, potser menor però característic, de la seva obra, en els primers vint anys i tot fa pensar que aquesta presència dels temes territorials es degué en part a l'estreta relació que va tenir amb el seu germà, el geògraf Enric Lluch, reconegut com a "sembrador d'inquietuds i promotor de recerques en relació al territori".

A mitjans segle XX, els temes territorials, a part d'ésser conreats per la geografia com s'havia fet tradicionalment, varen tenir un desenvolupament important en relació als temes socials, econòmics i polítics, i varen atraure l'atenció d'altres disciplines com l'economia o l'arquitectura, en els seus camps de l'economia regional i de l'urbanisme. L'Ernest Lluch treballà en aquests àmbits i fins i tot va fer un cert paper de pont entre ells, col·laborant amb arquitectes, enginyers, historiadors, sociòlegs i també amb geògrafs, i formant part d'equips pluridisciplinars per estudiar aquestes qüestions.

Lluch ja tenia, a l'inici de la seva activitat professional, un coneixement del territori català per sobre de l'habitual entre els economistes de l'època, i a més també coneixia els corrents teòrics de la geografia catalana. A part de la influència fraterna, hi ha altres factors, que ens ajuden a explicar aquesta connexió que va fer entre els coneixements espacials i els econòmics. Foren uns anys en què les relacions de caràcter interdisciplinari es donaren en molts

àmbits, tant universitaris com de l'administració pública i també en les activitats privades. A la universitat, quan l'Enric Lluch va crear el departament de ciències socials a l'Autònoma, on en l'ensenyament de la geografia participaven professors de diferents disciplines, a la de Barcelona ja existien experiències similars a l'Escola d'Arquitectura, impulsades per Manuel Ribas Piera, relacionades amb l'ensenyament i la pràctica de l'urbanisme. El sector públic era un altre focus de pluridisciplinarietat en temes territorials; per exemple, el Gabinet de Programació de l'Ajuntament de Barcelona, o el de la Diputació de Barcelona, però sobretot en l'administració urbanística, tant provincial com local. Exemples d'aquesta forma d'actuar es podien trobar també en el sector privat, relacionats igualment amb l'urbanisme però també amb altres qüestions, ja fos en despatxos d'arquitectes, serveis d'estudis bancaris o editorials. Els germans Lluch, i molt especialment l'Ernest, varen tenir activitat en molts d'aquests sectors.

Pel que fa als aspectes teòrics del coneixement econòmic, fins a la dècada dels cinquanta no era corrent tenir en compte la variable espai en els models explicatius de l'economia. És aleshores quan es va començar a pensar en la seva incorporació i es consideren qüestions que ja estudiaven, des d'altres punts de vista, altres disciplines, especialment la geografia. Per aquest motiu, era lògic que aquests temes acabessin sent desenvolupats per equips formats per especialistes de diferents camps. Aquesta idea del conjunt de coneixements diversos en l'estudi dels temes territorials, queda palesa en la resolució final de l'àmbit VIII del Congrés de Cultura Catalana, que deia que “una concepció oberta, participativa, plural i pluridisciplinària ha de caracteritzar totes i cadascuna de les nostres activitats” i definia l'ordenació del territori com a ciència o tècnica –o conjunt de ciències o tècniques– dedicada a la recerca sobre la situació existent i la seva evolució futura. Aquestes resolucions donaren origen i foren continuades per la Societat Catalana d'Ordenació del Territori (SCOT), on tingué un paper destacat l'Enric Lluch. A part dels aspectes científics, tot plegat estava també lligat a un sentiment catalanista i tenia una vessant clarament política.

Fos pel motiu que fos, possiblement pel conjunt dels que s'han assenyalat, l'Ernest Lluch, com han remarcat diferents autors, va tenir una activitat prou destacada, tant en el camp de l'economia regional (Carreras i Mestres, 1983), com en el dels estudis comarcals (Enric Lluch, 1970) i també en l'urbanisme (Terán, 1978). Respecte a aquestes activitats, s'ha citat una frase del currículum vitae redactat per ell mateix on diu: “Durant aquests anys, *pro panem lucrandum*, vaig publicar diversos treballs sobre localització econòmica i comerç internacional. Entre els primers destacaria alguns treballs sobre l'economia comarcal i, sobretot, tres llibres sobre els preus del sòl a Catalunya, que tingueren diverses edicions” (Ernest Lluch, 2005, p. 293-299).

L'afirmació és contundent, com també, com ha dit Artal, que amb el sou de professor ajudant no podia cobrir adequadament les despeses familiars. Per

tant es podria concloure que l'activitat de Lluch en relació als estudis del territori, foren tan sols una manera de guanyar-se la vida. Com deia ell mateix: "En realitat, el meu treball des de 1962 ha tingut com objectiu central la consecució d'aquests tres objectius [tres temes del pensament econòmic], fins el punt que bona part dels meus articles i llibres són parts de les tres obres que ara em plantejo" (Ernest Lluch, 2005, p. 284); està clar que la història del pensament econòmic va ser la prioritat fonamental en la activitat acadèmica de l'Ernest Lluch, però també cal tenir en compte que quan va escriure aquell currículum per acompanyar la memòria del seu darrer projecte de recerca optava a una ajuda de dedicació exclusiva per a la redacció de tres obres d'història del pensament econòmic, i aquell no era ni el lloc ni el moment d'explicar i valorar altres activitats que havia portat a terme en els inicis de la seva vida acadèmica i laboral en el camp de l'economia regional i urbana.

En tot cas, fos quina fos la motivació, els resultats tingueren un molt bon nivell. L'activitat que intentarem descriure a continuació, la va desenvolupar amb una intensitat decreixent al llarg dels anys, tot i que va estar present al llarg de tota la seva vida. Cal tenir en compte que els treballs que explicarem els va portar a terme de forma simultània i interrelacionada amb molts d'altres i que, com assenyala Salvador Almenar (2001, p. 81), en els anys inicials, els mes actius, va combinar l'activitat en l'àmbit de l'urbanisme i l'economia regional amb les tasques de recerca històrica per realitzar la seva tesi doctoral.

Antecedents teòrics

Juntament amb les influències familiars i laborals, són importants els aspectes teòrics que Lluch va rebre prèviament a la Facultat. En l'àmbit del pensament econòmic internacional d'aquells anys, varen aparèixer diverses propostes per incorporar la variable espai en els models vigents i considerar el territori en l'economia. Lluch va conèixer les novetats que sorgien en aquests camps, com per exemple la col·lecció de llibres titulada *The Regional Science Studies Series*, dirigida per Walter Isard, i concretament del quart volum, obra del propi Isard (1960), així com també les obres de Hirschman (1961) o de Myrdal (1957), i a nivell espanyol les obres de Román Perpiñá Grau (1952), Manuel de Torres (1955) o José Luis Sampedro (1959).

Als economistes de les primeres promocions la introducció de la dimensió territorial com a element importants per entendre els fenòmens econòmics, els va venir de la mà de diferents professors, com Fabià Estapé, Ramon Trias Fargas i, posteriorment, José Ramon Lasuén, que tot i tenir ideologies ben diverses, coincidien en la importància d'aquesta variable. En el cas concret de l'Ernest Lluch, a més de la influència del seu mestre Estapé, en aquest camp fou molt important la de Ramon Trias Fargas. Com ha explicat Eugeni Giral, quan acaba la carrera Lluch col·labora molt amb Trias i la influèn-

cia mútua és ben perceptible, i afirma que “del treball amb Trias Fargas arrenca l'interès d'Ernest pels problemes de la regionalització de l'economia, l'anàlisi de les condicions per al desenvolupament econòmic tant de Catalunya com del País Valencià, o de moltes de les seves comarques” (Giral, 2001, p. 14). En la mateixa línia, l'Enric Lluch (1970) considera que el motiu fonamental que sortissin de la Facultat d'Econòmiques especialistes en matèries diverses fou “l'alta competència del professorat dels anys cinquanta”, i en el camp concret que ens ocupa considera fonamental la influència de dos autors: Perpiñá Grau i Trias Fargas.

En l'activitat de la Facultat destaquen el treballs del Seminari de Política Econòmica del qual l'Ernest formava part. En aquest Seminari, Estapé i Lluch varen organitzar un número especial de la revista del Ministeri de Comerç dedicat a l'economia catalana, que va tenir molta repercussió.¹ En ell, l'Ernest publicava un estudi de “La balanza comercial interna de Cataluña”, fruit del treball d'un grup de membres de l'esmentat seminari dirigits per ell, i també un article sobre “La industria corchotaponera”, amb Jordi Petit i Fontserè. El tema de les relacions econòmiques entre Catalunya i Espanya ja l'havia tractat Ramon Trias Fargas, aleshores director del Servei d'Estudis del Banc Urquijo, i posteriorment els dos, Trias i Lluch (1963), varen presentar un treball en el Congrés Europeu de l'Associació de Ciència Regional, i aprofitant les sinergies d'aquestes activitats, a finals de l'any 1963, Lluch publica un dels seus primers articles a la revista *Promos* sobre els diferents estudis de la balança de pagaments catalana.

Urbanisme, el Pla Director de l'Àrea Metropolitana

Entre les activitats de l'Ernest Lluch relacionades amb el territori, cal fer una menció especial al planejament urbà. Quan Lluch era delegat estudiantil, entre les persones que va convidar a parlar a la Facultat trobem al professor Ribas i Piera, que parlà d'Urbanisme. Poc temps després és l'Ernest Lluch, recent llicenciat, que dona una xerrada sobre localització industrial a l'Escola d'Arquitectura. També en aquells anys, el Dr. Estapé participà en activitats lligades a aquests temes, com per exemple en unes Jornades sobre Urbanisme celebrades a Barcelona. Estapé i Ribas varen establir una relació important entre els seus departaments d'Urbanisme i de Política Econòmica, i només tenint en compte aquesta actuació dels dos catedràtics es pot entendre l'aparició en anys posteriors de tants economistes treballant en el camp de l'urbanisme. Tot i que ja havia realitzat alguna activitat com a estudiant, és un cop llicenciat quan Lluch va treballar realment en aquest camp. El primer treball va ser en el sector privat i relacionat amb el País Basc; el 1960 participà en un equip

1. *Información Comercial Española*, febrer del 1962

encapçalat per l'arquitecte Lluís Cantallops, que presentà una proposta d'ordenació urbanística de la Vall d'Àssua. Posteriorment amb aquest mateix equip realitzarà altres treballs.

A Espanya la dècada de 1960 són anys de creixement ràpid de l'economia i d'una gran dinàmica de creixement urbà i en paral·lel d'un intent de l'administració per ordenar-lo mínimament. Com explica Fernando de Terán (1978, p. 252) al Ministerio de la Vivienda sembla que li toqui fer de contrapès ideològic del "liberalisme" dels ministeris econòmics i crea una àmplia xarxa institucional i instrumental, que culmina amb la "Llei sobre el règim del sòl i ordenació urbana" del 1956. Aquell any, a la província de Barcelona existien dues Comissions d'Urbanisme, la provincial i la de *Barcelona i comarca*, que incloïa 27 municipis, amb un Pla aprovat el 1953. Existia també un Pla de la província de Barcelona, la memòria del qual es va publicar el 1959, però que no es va aprovar, amb caràcter merament indicatiu, fins el 1963. El 1964 es considera necessari revisar el Pla comarcal del 1953 i es crea una comissió tècnica per portar a terme dita revisió. Lluch, que com a estudiant havia col·laborat en la del Pla provincial, ara formarà part de l'equip de revisió del Pla comarcal. Aquell grup era un exemple de la pluridisciplinarietat que hem esmentat; en l'equip director hi havia, a més de diversos arquitectes, un enginyer, un advocat, un economista i un sociòleg, i en l'equip base trobem igualment arquitectes, enginyers i tres economistes, un d'ells l'Ernest Lluch.

Entre 1963 i 1965, aquesta vintena de tècnics varen dictaminar quina era la veritable àrea metropolitana de Barcelona i la seva situació. Per arribar a la seva delimitació varen utilitzar els criteris d'espai per habitant i unes projeccions de població, les quals va portar a terme l'equip que dirigia Lluch. Es delimità una àrea molt més gran que la del Pla comarcal que havien de revisar, passant de 478 km² a 3.297 km², i dels 28 municipis inicials a 136. Val a dir que l'àrea metropolitana que varen proposar coincidia pràcticament amb el territori, que amb el nom de "vuit ferroviari català", havia definit molts anys abans Pau Vila, autor ben conegut per l'Ernest i sobretot per l'Enric Lluch. Com un exemple de la forma de treballar de l'Ernest Lluch, podem assenyalar que per realitzar les projeccions demogràfiques va utilitzar les tècniques que en el Pla de Milà havia fet servir un demògraf, Máximo Livi Bacci, desconegut pels que allí treballàvem. Quan fa un parell d'anys, la Generalitat li va concedir un merescut premi, ningú li devia explicar que un economista, cinquanta anys abans, ja havia fet servir les seves tècniques per una proposta d'ordenació urbanística de la metròpoli on es trobava. Era una constant en cada treball: aportar noves fonts de coneixement per millorar les pràctiques habituals.

També cal dir que en la feina d'aquell pla, a banda de les millores tècniques hi havia també una clara orientació ideològica. Com expliquen Fabre i Huer-tas (1985, p. 45), el grup que va treballar en el Pla de l'Àrea el formava "un ampli equip de tècnics entre els quals hi havia una bona part de professionals independents dels interessos immobiliaris i amb plantejaments clarament pro-

gressistes”, i d'acord amb Ricard Pie, aquell grup perseguia avançar-se al boom urbanístic territorial i buscar una ordenació de futur. Potser per aquestes orientacions de l'equip, la novetat de les propostes, o per l'àmbit territorial proposat, el cas és que la tramitació del Pla fou accidentada. Es va presentar el febrer de 1966 com el “Pla Director de l'Àrea Metropolitana de Barcelona”, i després de dos anys fou considerat com “treballs preparatoris del planejament” i es va aprovar amb el títol de *Estudio de descongestión de la Comarca de Barcelona*, a “efectes administratius interns, preparatoris de la redacció del Pla o Plans pels quals s'ha de revisar el vigent Pla d'Ordenació urbana de Barcelona i la seva Comarca”. Per desenvolupar la proposta es crearen diferents equips: el de la revisió del Pla comarcal, el del pla de l'anomenada àrea d'acció immediata, i el del pla conjunt d'infraestructures. L'Ernest Lluch va formar part de l'equip coordinador del pla de l'àrea d'acció immediata, juntament amb l'arquitecte Lluís Cantallops i l'enginyer Garcia Rosales.

L'abril de 1970, quan encara era coordinador del Pla, Lluch va fer una conferència al Cercle d'Economia on explicà que entre les seves preocupacions com economista estava la d'esbrinar per què el creixement de Catalunya s'havia donat de forma molt més concentrada que en altres països com ara Bèlgica, Holanda o algunes zones alemanyes. Per saber-ho calia estudiar els factors de localització com ara els transports, les comunicacions, els preus del sòl, el nivell educatiu de la mà d'obra, etc. I afegia: “coneixem els factors en un ordre gairebé teòric après dels manuals, però no sabem realment com funcionen en el seu comportament concret a Catalunya” (Enric Lluch i Nel-lo, 1984, p. 94). La cita és una bona síntesi de les seves preocupacions territorials en aquells anys entorn a l'àrea de Barcelona, però poc temps després es varen produir diversos conflictes entre els components de l'equip director del Pla i també d'aquests amb les diverses autoritats afectades pel planejament. Això va produir a una sèrie de dimissions a tots nivells; Lluch va dimitir l'any 1970 i ben aviat va marxar a València, acabant pràcticament seva activitat com urbanista.

Es fa difícil esbrinar la influència de Lluch en els treballs de l'àrea. S'ha dit “que fou molt important l'esforç teòric que s'efectuà tendent a justificar l'organització de l'àrea metropolitana” intentant aplicar les teories més modernes “de la geografia i de l'economia urbanes” (Casassas, 1977, p. 234) i que dels dos tipus de funcions que servien per justificar l'organització de l'àrea metropolitana una part considerable fou de caràcter econòmic (afavorir les economies externes, disposar de mà d'obra especialitzada, centres d'investigació, serveis d'assessorament i financers, etc.). També en les limitacions que s'assenyalen en el Pla hi destaquen els temes econòmics (baixos nivells d'inversió per habitant, costos de funcionament dels serveis públics, costos socials, etc.). Aquestes qüestions, que ara podrien semblar normals en tractar la planificació territorial, tenien en aquells anys un caràcter prou innovador, i no hi ha dubte que algunes d'elles varen ser introduïdes per l'Ernest Lluch i els seus col·laboradors.

Enciclopèdies i diccionaris

Bona part dels referents teòrics i de les idees de l'Ernest Lluch en aquells anys, les podríem trobar seguint les seves col·laboracions en enciclopèdies i diccionaris, perquè en aquests primers anys tingué una gran activitat en aquest sector. Els anys 1967 i 1968 fou responsable de la secció d'economia del *Diccionari Salvat Català* en quatre volums, obra que es redacta de bell nou. Tot i que les paraules no van firmades, són testimoni de la responsabilitat de l'Ernest en els redactats dels temes econòmics, que inicialment havíem fet diverses persones, però que ell revisava a fons. En aquesta obra hi ha referències a l'estructura econòmica de les comarques catalanes, als nivells de renda provincials o al dèficit fiscal, qüestions que aleshores no era corrent trobar en aquest tipus de publicacions.² És significativa, per exemple, la definició d'economia regional (que apareix com "regional, economia" possiblement per un oblit inicial) que coincideix amb els camps i les tècniques en que l'Ernest treballava en aquells moments.

A partir de juliol 1969, també el trobem en articles signats (com EtLl o EJu) en els primers volums de la Gran Enciclopèdia Catalana. L'Ernest Lluch hi figura com a assessor i responsable de l'àrea d'economia i professor de la Universitat de Madrid (on havia estat acollit en ser expulsat de la de Barcelona) i el seu germà Enric, com a professor de la Universitat de Barcelona i de l'Autònoma i assessor de l'àrea de geografia. En els següents volums, l'Ernest continua encarregat de l'àrea. En el quart volum, de maig de 1973, figura com a col·laborador i professor de la Universitat de València, però el responsable de l'àrea d'economia és Josep M. Cullerell, i a partir del cinquè volum hi col·labora tan sols esporàdicament. En aquesta enciclopèdia, concretament en el volum 9 (maig 1976), els dos germans Lluch ja hi surten nomenats. Pel que fa a l'Enric, l'autor Joan Rebagliato, assenyala el seu interès en la geografia humana "camins, indústries, xarxa de comunicacions i serveis com a base d'ordenació territorial i urbana", i pel que fa a l'Ernest, en Francesc Roca considera que estava "influint per Jaume Vicens Vives, Fabià Estapé i el seu germà Enric Lluch" i destaca que "des del 1962 ha fet treballs sobre economia catalana".³ Pel que fa a les enciclopèdies, també va col·laborar a l'*Ictineu*⁴ en temes d'història del pensament econòmic català i a la Labor⁵, *Salvat Universal*⁶ i Larousse.⁷

2. Com a contrast es pot veure el tractament d'aquests temes a l'enciclopèdia *Monitor*, que al mateix temps editava també per fascicles la mateixa editorial.

3. *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. 9, maig 1976, p. 309.

4. *Ictineu. Diccionari de les ciències socials als Països Catalans: segles XVIII-XX*. Barcelona: Edicions 62, 1979.

5. "Nuevas tendencias económicas", *Enciclopèdia Labor*, vol. X, "Avances del saber", p. 551-582, Barcelona, 1968. Amb la col·laboració de: B. Aymerich, economista, "Desarrollo Económico"; M. Esteve, professor de Política Econòmica UB, "Comercio Internacional"; J. M. Carreras, professor d'Economia de l'ETSAB, "Economía Regional"; T. Jiménez, Servicio de Estudios del Banco Urquijo, "Métodos y Técnicas".

6. *Salvat Universal: diccionario enciclopédico*, 20 vol., Barcelona: Editorial Salvat, 1986.

7. *Gran enciclopedia Larousse*, 24 vol., Barcelona: Editorial Planeta, 1987.

També va tenir activitat editorial en els primers anys, concretament entre 1963 i 1968, quan novament amb el seu germà Enric, dirigiren diverses col·leccions de l'Editorial Oikos-Tau de Vilassar de Mar. En el cas de l'Ernest foren tres: Libros de economia Oikos, Oikos sup i Mega-Oikos. En les seves respectives disciplines, el dos varen introduir per mitjà d'aquestes col·leccions, llibres de pensadors importants del moment. Un exemple relatiu al tema territorial fou el llibre d'H. O. Nourse *Economia Regional*, publicat el 1969. L'Ernest també va col·laborar amb l'Editorial 62.

Serveis d'Estudis

A mitjans dels anys seixanta algunes entitats financeres a Barcelona, organitzaren els anomenats serveis d'estudis; sovint el treball d'aquests serveis estava centrat en temes lligats a l'economia regional. Possiblement per la seva relació amb Ramon Trias Fargas, Lluch col·laborà amb el Servei d'Estudis a Barcelona del Banc Urquijo; així, l'any 1965 el trobem entre els autors de l'obra col·lectiva *Estructura de la base econòmica de Catalunya* (AA.VV., 1965). En parlar de l'Associació de Ciència Regional farem esment d'altres col·laboracions amb aquest servei d'estudis.

Pel que fa al Servei d'Estudis de Banca Catalana, com ha explicat el seu director Artur Saurí (2000, p. V-VI), va néixer el 1964 de la mà de Jordi Pujol, que aleshores portava la direcció del banc, que va considerar que l'expansió territorial de l'entitat havia d'anar acompanyada d'estudis de la zona d'implantació de les noves oficines. Per fer aquesta tasca es nomena l'Ernest Lluch director de la col·lecció d'estudis comarcals; aquest fet donarà com a resultat una sèrie de volums, alguns realitzats pel propi Lluch amb algun col·laborador. El primer va aparèixer l'any 1967, referit a *Leconomia de la regió de l'Ebre*, fet amb l'Eugeni Giral, amb qui després, el 1968, publicà el treball sobre *Leconomia de la regió de Tarragona*; i el 1970, amb Ramon Seró, un sobre *La regió fruitera de Lleida*. El 1971 surten dos estudis, l'un de Ricard Pérez Casado (1971) sobre l'economia del Baix Maestrat, i l'altre de J. Rossell, sobre *El desenvolupament industrial de la ciutat de Tarragona*; i el 1972 es publica el de J. M. Oms referit a *Figuera i l'Alt Empordà*. Lluch va acabar la seva participació en aquesta sèrie amb un llibre amb Pere Campistol (1972) sobre les conseqüències comarcals del turisme a la Costa Brava.

També cal destacar, per la seva temàtica inèdita i molt rellevant, els estudis que sobre els preus del sòl publicà la mateixa col·lecció, i que Lluch realitza juntament amb Joan Gaspar. El ressò que tingueren aquests treballs va justificar segones edicions corregides i posades al dia. El primer volum va aparèixer el 1969 i es referia únicament al sòl industrial i l'any següent ja va tenir una segona edició. L'any 1972, també amb Joan Gaspar, va publicar el dels preus

del sòl en general, que també va tenir una segona edició⁸ el 1981. Seguint el tema, el Banc Industrial de Catalunya, amb la col·laboració de Lluch, va publicar el llibre de Ricard Pérez Casado (1973) sobre els preus dels terrenys industrials al País Valencià. Uns anys després, el Banc va obrir una oficina a Saragossa, i, com ha explicat Artur Saurí, donat que el tema dels preus del sòl no estava recollit en cap publicació, el banc va fer una publicació similar en relació a l'Aragó.

Una altra publicació del Servei d'Estudis de Banca Catalana va ser sobre la delimitació de les àrees funcionals a Catalunya (Ec. Lluch *et al.*, 1968). Aquest era un treball dirigit per l'Enric Lluch, que portà a terme amb un equip entre els quals trobem l'Eugeni Giral, coautor de diversos llibres amb l'Ernest Lluch. Un cop més veiem com els dos germans coincidien en la seva activitat professional, i en aquest cas fins i tot els dos equips varen treballar en el mateix local de Banca Catalana.

En aquests estudis es tenien molt en compte els àmbits d'influència dels llocs on el banc volia actuar, i això els porta sovint a estudiar i contrastar la validesa de les comarques establertes en la divisió de 1936 i a fer propostes en base a la realitat observada.

Un dels aspectes dels treballs de Lluch, és el que d'alguna manera volia establir com a resultat dels mateixos una nova "teoria" explicativa, que sovint comportava debat. Un exemple d'això, referit al comarcalisme econòmic, fou l'acte celebrat al Cercle d'Economia l'any 1970 (Muntaner, 1970). Oriol Nel·lo (1991) ha tractat aquesta qüestió fent referència a l'oposició entre dualitat i integració, en relació als processos de creixement. En aquest debat, Lluch i uns quants deixebles posaren en qüestió la defensa d'un cert igualitarisme comarcal, publicant el 1971 un article sobre les possibilitats d'un cert desenvolupament en determinades comarques i de l'assoliment de l'ideal de la Catalunya-ciutat.⁹ Un altre exemple d'aquest intent de teoritzar sobre el territori el trobem l'any 1976 quan pràcticament els mateixos autors que en el cas anterior,¹⁰ encapçalats per Lluch, presentaren una ponència al Primer Encontre de Ciències Humanes i Socials dels Països Catalans, amb el títol "Nació i regió als Països Catalans: economia política, estructures territorials i ideologia".¹¹ Francesc Artal, en la seva conferència ja citada, el considera "un intent de síntesi, i un programa per a l'acció conjunta: la teorització –sota el punt de vista de la ciència econòmica i les ciències socials– dels Països Catalans, pensant també en les Balears i la Catalunya del Nord."

8. "Els preus dels terrenys industrials a Catalunya" (1a ed. 1969, 2a ed. 1970) i "Els preus del sòl a Catalunya" (1a ed. 1972, 2a ed. 1981).

9. Josep M. Carreras; Eugeni Giral i Ernest Lluch: "Gairebé un manifest comarcalista", *Serra d'Or*, gener 1971. Un recull dels principals articles d'aquest debat, relacionat també amb el que s'havia anomenat "la Catalunya pobre", es pot trobar a l'obra d'Enric Lluch i Oriol Nel·lo (1984).

10. Josep M. Carreras i Eugeni Giral als quals s'afegí Francesc Roca.

11. *Primer encontre de ciències humanes i socials dels Països Catalans* (Perpinyà, 19-21 de març de 1976) i *Jornades de debat sobre els Països Catalans* (Barcelona, octubre de 1976).

En tot cas, aquests exemples són una demostració que en aquells anys el tema territorial era una de les preocupacions de l'Ernest. Quan era diputat, l'any 1978, no va deixar el tema, i en el debat de l'Estatut de Catalunya va continuar la seva lluita contra el comarcalisme tradicional que va anomenar, en seu parlamentaria, "de mel i mató". En aquest debat va defensar les vegueries com a quelcom més que una simple circumscripció electoral i es va pronunciar sobre alguns temes que després serien molt debatuts com la vegueria del Penedès, l'àrea metropolitana de Barcelona, la regió de l'alt Pirineu o la zona de l'Ebre. Altres intervencions menors sobre aquests temes van ser les referides a Banyoles i la seva possible comarca: va intervenir en el debat existent sobre el tema tot proposant, en un article de 1978, un nom per aquella comarca, Garrotxa d'Empordà, que era el que havia utilitzat Mossèn Cinto a finals del segle XIX.¹² Entre els seus papers hem trobat una carpeta que recollia documentació sobre aquest debat entorn del reconeixement institucional de la comarca de Banyoles i també de la definició de la comarca del Gironès, que s'havia plantejat l'any 1932. Com sempre, abans d'opinar es documentava sobre els antecedents de la qüestió. En aquell debat del 1978, en el qual fins i tot i va participar Pau Vila, que aleshores tenia 99 anys, el PSC va demanar, seguint la proposta de Lluch, una comarca centrada a Banyoles que s'anomenés *Garrotxes d'Empordà*.¹³ També va estudiar diferents aspectes de la comarca de la Garrotxa¹⁴ i va teoritzar sobre Figueres i l'Empordà en base a la seva evolució econòmica, especialment dels canvis agraris que es varen produir en aquella comarca a finals del segle XVIII i en el segle XIX, i els canvis socials que comportaren. A partir d'aquesta explicació va fer una sèrie de propostes per tal de millorar les seves perspectives de futur.¹⁵

L'Associació de Ciència Regional

La idea de la pluridisciplinarietat està en l'ADN de la ciència regional des que Walter Isard la va definir a principis dels anys seixanta, dient que aquesta teoria travessava totes les disciplines de les ciències socials i feia èmfasi en les relacions bàsiques entre les forces polítiques, socials i econòmiques que havien estat tradicionalment oblidades (Isard, 1960, p. 758). A

12. Article "Les Garrotxes d'Empordà de Mossèn Cinto" a la *Revista de Banyoles* núm. 581, desembre de 1980; i també "La Garrotxa de l'Empordà de Mossèn Cinto", *L'Olotí*, núm. 94, 6/2/1981.

13. Programa eleccions municipals, Banyoles (març de 1979).

14. "Defensar la Garrotxa", *Olot-Misión*, núm. 1156, 30/6/1978. "Comarcalitzar la Garrotxa ara", *L'Olotí*, núm. 11, 4/5/1979. "La revolució industrial de la Garrotxa (1777-1822)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. 25 (1981) i a *IV Assemblea d'Estudis sobre el Comtat de Besalú: Actes i Comunicacions*, 1983. "Sobre la Garrotxa polèmicament", *L'Olotí*, núm. 156, 13/5/1982.

15. Conferència pronunciada per Ernest Lluch el 17 de març de 1984 al Casino Menestral Figuerenc. Publicada en format llibre per Edicions Federals (Figueres, 1987) i per Brau edicions (Figueres, 2001) dins el llibre *Entrelluchs, una aproximació empordanesa a Ernest Lluch* (que també reproduceix el pròleg al llibre de Joan Armangué, *Figueres: economia i ciutat*, Editora Empordanesa, 1993).

Espanya, durant els anys seixanta, hi varen haver intents de formalitzar administrativament una activitat acadèmica entorn de la “ciència regional”, que no foren admesos per les autoritats de l'època. Varen ser especialment actius en aquest camp els serveis d'estudis dels bancs i especialment el del Banc Urquijo, en el qual, com ja s'ha dit, col·laborà l'Ernest Lluch. L'any 1968, diversos membres d'aquest Servei d'Estudis varen presentar en un congrés d'aquesta disciplina un treball titulat “Aproximación a una tipología dinámica de las comarcas catalanas según su grado de desarrollo”, on els autors mencionen Lluch com a participant destacat en la discussió del treball.¹⁶ Aquell mateix any es va celebrar a Madrid la primera reunió de serveis d'estudis on es va nomenar una comissió per a portar a terme la creació d'una associació; en aquesta reunió l'Ernest Lluch participà com a membre del Servei d'Estudis de Banca Catalana.

L'any 1973, patrocinada pel Servei d'Estudis del Banc Urquijo de Barcelona, tingué lloc una reunió internacional, amb les principals figures acadèmiques de l'especialitat, sobre “Localització Econòmica i Desenvolupament Regional”, on també assistí l'Ernest Lluch, aleshores professor de la Universitat de València, i a finals del mateix any, el 13 i 14 de desembre, igualment patrocinada pel Banc Urquijo, es va celebrar a Madrid la “Primera Reunión de Estudios Regionales”, on l'Enric Lluch, juntament amb Pilar Riera, Eugeni Giral i Joan Soler, presentaren una ponència.¹⁷ La Segona “Reunión de Estudios Regionales” tingué lloc a Canàries el maig del 1975, amb una important participació catalana; com a resultat de la qual es va legalitzar, l'abril de 1976, l'Asociación Española de Ciencia Regional (AECR), que havia estat promoguda principalment per Ramon Trias i Lluís Carreño. Aquesta associació ha tingut des d'aleshores sempre la seva seu a Barcelona.

Formaren part de l'AECR, des de l'inici, els principals acadèmics relacionats amb l'especialitat, com Romà Perpiñà, José Luis Sampedro, Manel Ribas i Piera, Ramon Trias Fargas, etc. L'Ernest, tot i la seva participació en les primeres reunions, no s'hi va afiliar fins el 1977. El nombre més important de socis en aquells anys provenia de Catalunya, i també hi havia una representació valenciana important, en gran part resultat de l'activitat acadèmica de Lluch. Si bé l'objectiu de l'AECR era promoure la “ciència regional”, la situació del país feia que sovint l'interès fonamental es decantés per estudiar l'economia de les “regions” i les seves interrelacions. Per dir-ho clarament, permetia la possibilitat d'estudiar l'economia catalana amb la seva entitat pròpia i compararla amb unitats similars, cosa que en aquells anys era considerat una novetat i una veritable gosadia.

16. *Colloque de Mons sur les regions en retard des pays industrialisés (8-10 avril 1968)*.

17. Enric Lluch et al. “Estructura funcional del territorio: un análisis empirico”, a *Economía Regional en España*, vol. 1, Moneda y Crédito.

València

Quan Lluch marxà a València, a part de les seves principals ocupacions universitàries, la revisió de la tesi per a la seva publicació i la preparació de la memòria per a les oposicions, també va conrear l'estudi de l'economia valenciana, emfatitzant els aspectes territorials. El primer resultat va ser l'obra col·lectiva, publicada l'any 1970, sobre l'estructura econòmica del País Valencià,¹⁸ però la seva obra més important va ser *La via valenciana*.¹⁹ Lluch, sempre obsessionat per cercar models, vol explicar "el model econòmic valencià". Segons ell, al País Valencià s'havia format un teixit industrial molt dinàmic i diversificat, com a conseqüència del desenvolupament d'un *fil industrial* que ja existia el segle XIX, de forma semblant al desenvolupament de les regions del centre d'Itàlia. En aquesta obra trobem una nova mostra de l'intercanvi de coneixements entre els dos germans, quan utilitza com a base territorial del treball la divisió comarcal que uns anys abans havia elaborat per al País Valencià, Joan Soler i Riber en col·laboració amb l'Enric Lluch.

Com podem veure en la *Bibliografia*, durant els anys d'estada a València va publicar nombrosos articles sobre l'estructura econòmica d'aquell país, els tipus d'industrialització, la dimensió de les empreses, els canvis econòmics i culturals, l'especificitat de la revolució industrial, els preus del sòl, les ideologies, el valencianisme econòmic, etc. És a dir, veiem que el seu interès sobre els fenòmens territorials es manté prou viu, però que ara està centrat en les terres valencianes.

Revistes i diaris

L'Ernest Lluch, va tenir un paper important en la creació d'opinió en els temes territorials mitjançant la seva activitat en editorials, revistes i diaris. Pel que fa a les revistes, en la *Bibliografia* figuren 357 articles,²⁰ repartits entre més de noranta revistes diferents, però de fet es concentren a: *L'Avenç*, *Banca Catalana*, *España Económica*, *Información Comercial Española*, *l'Olotí*, *Promos* i *Recerques*, però sobretot a *Serra d'Or*. La seva activitat com articulista s'inicia molt aviat: ja l'any 1959, amb 22 anys, publicà treballs a la revista *Promos* i molt poc després a *Serra d'Or*. Serà en aquesta revista, depenent del monestir de Montserrat, on publicarà els primers articles sobre aspectes territorials,²¹

18. Ernest Lluch (director tècnic), *L'Estructura econòmica del País Valencià*, 2 vol., Ed. L'Estel, València, 1970.

19. Eliseu Climent editor, València, 1976. Segona edició a cura de Vicent Soler, autor de la introducció, l'epíleg i la bibliografia, Editorial Afers, Catarroja, 2001.

20. Qui estigui interessat en les referències concretes pot passar una bona estona entretingut consultant la *Bibliografia d'Ernest Lluch i Martín* (Giral i Comas, 2006).

21. Per exemple sobre el port de Barcelona (núm. 10, octubre 1961), la propietat de la terra a la província de Barcelona (núm. 4, abril 1962), les necessitats d'habitatsges (núm. 7, juliol 1962) o el desenvolupament industrial de la ciutat de Tarragona (núm. 15, 1965).

però també ho fa aquell any en una desconeguda *Agricultura i Economia*.²² A *Serra d'Or*, entre l'any 1960 i l'any 2000, l'Ernest Lluch va publicar-hi més de 120 articles. Des del 1961 va ser el cap de la secció d'Economia, secció que es va separar de la de Geografia i Economia que dirigia el seu germà Enric. El 1975 l'Ernest va deixar el Consell de Redacció però hi va continuar publicant. Una mostra de vuitanta-vuit d'aquests articles es pot trobar en un llibre,²³ iniciativa de la Fundació Enciclopèdia Catalana, a partir d'una idea d'Enric Lluch. Els articles s'agrupen en set categories temàtiques; en la majoria hi figuren temes territorials, però sobretot en les de polítiques públiques (carreteres, autopistes, plans d'urbanisme, el Camp de Tarragona), regionalisme econòmic (Països Catalans, reforma econòmica regional, Rosselló, Quebec...) i economia catalana (comarques, localització industrial, turisme a Palamós, indústria a Tarragona, fruita a l'Urgell, etc.).

Pel que fa a l'altra revista en la qual Lluch també va publicar molts articles sobre temes territorials, la del servei d'estudis de Banca Catalana,²⁴ hi trobem temes com la indústria del suro, la indústria de Tarragona, l'economia de la regió de l'Ebre, els recursos hidràulics de Catalunya, el turisme a la Costa Brava i el de la Costa Daurada, els bancs i les caixes d'estalvis, els preus del sòl i dels terrenys industrials, l'estructura econòmica del País Valencià, la regió frutera de Lleida, les conseqüències comarcals del turisme etc, que com veiem sovint eren resultat dels treballs publicats pel propi Servei d'Estudis. En la bibliografia dels anys vuitanta, tot i que acadèmicament es va anar allunyant dels temes territorials, podem trobar articles d'aquesta temàtica, especialment entre 1978 i 1982, en revistes locals gironines com *Olot-Misión*, *L'Olotí* o *El Gra de Fajol*, on tracta sobre temes com ara: la crisi comarcal i comarcalització o la revolució industrial de la Garrotxa, la comarca de Banyoles, les "botigues", la farga i el ferro de Beget, el Tractat dels Pirineus, la mina de la Menera del Bassegoda, etc. En tot cas, la seva producció d'articles relacionats amb l'economia regional, va anar disminuint en els darrers vint anys de la seva vida.

Pel que fa als articles dels diaris, l'activitat desenvolupada fou tant gran que fa molt difícil fer un mínim resum, encara que sigui limitat als temes territorials. Del 1962 al 2000, el nombre de referències pel que fa als articles de premsa supera les mil quatre-cents. Com explica Montserrat Galera en la introducció de la *Bibliografia*, aquests articles no foren nombrosos fins al 1967, després ja va començar a publicar regularment, primer en *El Correo Catalán* (1967-68), després al *TeleXpres* (1969-79) i posteriorment a *El Periódico de Catalunya* (1979-88). En aquesta etapa, i fins que fou nomenat ministre l'any 1982, Lluch publicava una mitjana de trenta articles anuals, i possiblement aquests siguin els anys més rellevants pel que fa a la temàtica territorial; es pot

22. "Desequilibrios entre zonas económicas españolas", núm. 54.

23. *Apunts sobre Economia i Cultura. Articles de Serra d'Or*, Barcelona, Pòrtic, 2002.

24. *Banca Catalana. Publicación de Información económica*.

considerar que aproximadament entre un deu i un quinze per cent dels articles d'aquest període tracten d'aquestes qüestions.

A partir del 1988, Lluch va anar incrementant la seva producció d'articles i va arribar en els darrers anys de la seva vida a publicar-ne més d'un centenar a l'any, especialment a *La Vanguardia*, però també al *Diario Vasco* i esporàdicament a l'*Avui* i a *El País*. A partir del 1991 també va col·laborar en el diari econòmic *Cinco Días*. En aquesta etapa el percentatge d'articles de temàtica territorial baixa, però tot i així es manté entorn del cinc per cent del total.

Com succeïa en tots els temes, opinar sobre les qüestions territorials i urbanístiques també li produïa repercussions de tots tipus. Una anècdota curiosa que ha explicat Ibáñez Escofet (1990) a les seves memòries, resultat sens dubte dels primers articles al *TeleleXpres*, va ser quan en Jaume Castell, aleshores destacat empresari immobiliari, ens va convocar²⁵ a una reunió on, després de fer-nos saber que aquell despatx on ens trobàvem havia estat d'en Francesc Cambó i que en aquella taula s'havia reunit el Consell polític de la Lliga, ens va explicar les bondats d'una vasta operació urbanística i ens va demanar la nostra ajuda per poder tirar-la endavant sense problemes. No cal dir la nostra sorpresa; explica Ibáñez que la reunió fou educada, no en tinc cap dubte, però en tot cas fou una classe pràctica sobre el poder de la premsa, tot i que del projecte urbanístic, com es fàcilment comprovable, no crec que en parléssim mai en cap article, ni bé ni malament

Lluch tenia ben clara aquesta importància de la premsa com a creadora d'opinió i per això no va deixar d'escriure als diaris al llarg de tota la seva vida. Sovint servia per divulgar les feines que havia portat a terme i divulgar les conclusions a què havia arribat, però també per explicar el que no podia dir en les seves activitats o per comentar els temes que preocupaven a la societat. Intentava que tots els seus articles tinguessin el que ell anomenava un pinyol, és a dir quelcom realment rellevant; i va escriure sobre moltes coses, la relació d'articles és un veritable calidoscopi que ens mostra tot el que feia, llegia o sentia. La quantitat i qualitat d'aquesta activitat escrita, a la qual caldria sumar també l'oral en tertúlies radiofòniques i televisives, crec que el portà a assolir el seu objectiu d'influir en l'opinió pública, i que això li va generar el coneixement i també el reconeixement per part de molta gent.

Conclusions

L'Ernest tenia la virtut d'aprofitar les diverses àrees de coneixement en què treballava per treure resultats d'una manera interrelacionada. Quan explica el territori fa servir tant la història, com l'economia però també la geografia, la política i si escau altres ciències socials. En el tractament del territori català

25. Jo també col·laborava en la secció d'economia del *TeleleXpres*.

sempre hi ha alguna base teòrica o ideològica al darrera, per exemple, com explica en la introducció al llibre de Francesc Roca (1979) que “publicàrem treballs econòmics sobre comarques, on parlàvem de la seva economia, però sense cap temptació de pairalisme”, i sovint lligat a una reacció contra un “catalanisme comarcalista” que menystenien la importància de Barcelona i que creia que el futur de Catalunya depenia de les comarques. En aquesta posició, que ja havia defensat Vicens Vives, l'Ernest hi trobà, a part del seu mestre Estapé, professionals d'altres àmbits com Oriol Bohigas o Alexandre Cirici, companys de la redacció de *Serra d'Or* i d'altres activitats professionals.

Sovint en iniciar un tema, per devoció o per obligació, en tenia uns coneixements limitats; en molts casos no s'havia tractat la qüestió en els estudis universitaris, però ben aviat, i sense les possibilitats que ara ens ofereix la informàtica, trobava referències teòriques o pràctiques, que ben triades li servien de fonament per iniciar amb bon peu el treball. Per a l'obtenció d'aquestes bases inicials feia servir tots els recursos possibles: biblioteques, coneixements personals, entrevistes amb professionals, etc., més o menys com tothom, però a més l'Ernest podia consultar el seu germà.

L'Enric Lluch havia fet l'any 1956 la tesina de llicenciatura a la Facultat de Filosofia i Lletres, titulada *El Principado de Cataluña en el último tercio del siglo XVIII. Estudio de geografía económica*; podem dir que estava interessat per aquests temes que hem comentat abans que el seu germà, que va publicar el primer paper sobre aquestes qüestions cinc o sis anys més tard. Però ben aviat els trobarem junts en molts llocs i no només en la llista dels 462 catalans vigilats pel franquisme.²⁶ L'intercanvi de coneixements relatius a aquests interessos comuns va, de forma contínua i intensa, durar prop de quaranta anys. Però sorprenentment, tot i les coincidències que tant a nivell teòric com pràctic hem anat assenyalant en les seves trajectòries acadèmiques i laborals, no hi ha gaires referències mútues en els seus treballs. L'Oriol Nel·lo me'n va facilitar una d'elles, que apareix en el pròleg que l'Ernest va fer a una investigació sobre els traginers de Copons (Muset, 1997); per cert, com explica Albet (2007, p. 26-27) els trajectes dels traginers que enumera l'Enric en l'estudi de Copons, els va cartografiar l'Ernest sobre un mapa de carreteres del 1780 que va sortir reproduït a l'*Atlas històric de Catalunya*, i segons aquest autor, algunes de les propostes de l'estudi varen ser seguides posteriorment per l'Ernest. També hem vist l'article de l'Enric sobre els estudis comarcals, però és ben poca cosa tenint en compte el coneixement que tenien un de l'altre de les seves respectives obres.

Potser el poder disposar de la nombrosa correspondència que varen tenir entre ells podria ser prova definitiva d'aquesta influència mútua, que estic segur que va existir entre els dos germans, especialment en tractar els temes territorials. Influència que consistia en l'intercanvi d'articles o referències, mínimament comentades, sobre tota classe de temes; el contingut reflectia la multi-

26. Revista *Sàpiens*, núm. 18, juliol 2012.

plicitat d'interessos que compartien els dos germans. Només hem pogut veure alguns exemples, molt lluny de ser una mostra representativa i per tant de la qual es puguin treure conclusions.²⁷ Aquesta correspondència entre els dos germans es mantingué malgrat els canvis en la situació de l'Ernest, i tant si estava a Barcelona, València, Madrid, Santander, Princeton o Donòstia. Un exemple significatiu de principis de 1984 –l'Ernest era ministre– és una tramesa de l'Enric que inclou des d'un article de Josep Ramoneda a una entrevista de Jordi Pujol o notícies sobre sanitat, sobre l'abat Escarré, una recepta d'arròs a la milanesa, l'anunci de possible canvis en el gabinet socialista, les “Quejas en Girona por las iguales médicas ilegales”, un article de Cándido o la notícia que la Universitat volia comprar el cine Central. Poc després l'Ernest li envia a l'Enric, un article de l'Artur Saurí i un de seu que s'havia publicat a *l'Espurna*, el butlletí del PSC de Girona.

També he vist com l'agost del 1985 s'intercanvien informació sobre un mapa antic i valoren la memòria d'un aspirant a càtedra d'institut; i que en el curs de les seves investigacions a l'Ernest se li plantejaven dubtes que el fan recórrer al seu germà: així, el març del 1986 li demana si coneix un lloc entre Salomó i Montferri, de difícil lectura en el document que ha consultat, que sembla que es diu “Pairtiños” i també si pot ser que la vall de Barravés es pugui dir de Vidalle (ell ja diu que no és Vilaller). L'Ernest, encara ministre, demana aquests aclariments que tenien a veure amb un treball que estava fent sobre el segle XVIII, que li corria “una certa pressa”. En una altra carta, al cap de dos mesos, l'Ernest li diu que no havia pogut visitar un Can Lluch que li havia indicat l'Enric, però que n'havia trobat un altre a Concabella, a sis quilòmetres de Guissona. El novembre de 1986, quan l'Ernest encara és diputat, els dos germans intercanvien informació sobre un llibre relacionat amb Verdaguer, sobre uns aspectes de Maià i d'un possible tema per a un article a la revista *Recerques*. Durant l'estada a Princeton es manté aquesta comunicació i, a banda de diversos temes familiars, parlen d'una bibliografia sobre demografia històrica i del cens de Floridablanca corresponent a Barcelona, que l'Ernest havia trobat a l'arxiu de Campomanes i demana a l'Enric si un deixeble seu tenia intenció de publicar-ne la ressenya. Un cop més, temes de possibles treballs són motiu de consulta. L'any 1990, ara des de la UIMP, on l'Ernest fa de rector, els temes de la comunicació són molt variats. El juliol de 1999, l'Ernest trameta a l'Enric varies fotocòpies referides a personatges familiars, concretament uns Lluch inversors d'uns ferrocarrils a Catalunya; això dóna lloc a la corresponent resposta amb la informació que en tenia l'Enric. Dir finalment que la darrera tramesa, l'Enric la va recollir en la seva bústia, el dia de l'assassinat de l'Ernest,

27. Voldria agrair als responsables de l'arxiu de la Fundació Ernest Lluch i de la Biblioteca d'Humanitats de la Universitat Autònoma de Bellaterra la possibilitat de poder veure una petita mostra de la correspondència dels germans Lluch. Quan es pugui disposar d'ella, degudament catalogada, serà possible confirmar o descartar algunes de les afirmacions que es fan en aquest article.

a les 5:30 de la matinada del 22 de novembre, tornant de casa l'Ernest.²⁸ En aquesta tramesa hi havia el suplement sobre la Comunitat Valenciana del diari *El País* i el *Quadern* del mateix diari de principis d'aquell mes.

Crec que les persones que han pensat aquest número de la revista en homenatge a l'Enric Lluch han tingut un encert en incloure un article referit a l'obra sobre temes d'economia territorial del seu germà Ernest, tema que sens dubte crec que té molt a veure amb la relació que existia entre els dos. De fet, en circumstàncies normals hauria d'haver estat l'Ernest el que fes un article d'homenatge explicant la gran influència rebuda en aquests temes del seu estimat germà gran; malauradament això no ha estat possible i en cap cas aquest article pot substituir aquesta absència. Però espero que serveixi com a mínim de reconeixement a la tasca feta pels dos germans Lluch, directament o indirectament, en l'estudi de l'economia regional catalana.

Bibliografia

A la *Bibliografia d'Ernest Lluch i Martín*, realitzada per Eugeni Giral i Núria Comas (2006), amb pròlegs de Lluís M. de Puig i Joan Trullén, i introducció de Montserrat Galera, es poden trobar pràcticament totes les referències esmentades.

- AA.VV. (1965). *Estructura de la base econòmica de Catalunya*. Barcelona: Servicio de Estudios en Barcelona, Banco Urquijo.
- ALBET, Abel [ed.] (2007). *Enric Lluch i Martín: l'obra escrita*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, IEC.
- ALMENAR, Salvador (2001). "Aportacions d'Ernest Lluch a la història del pensament econòmic". *Revista Econòmica de Catalunya*, núm. 42, octubre.
- ARTAL, Francesc (2013). *Estudis sobre economia catalana i pensament econòmic d'Ernest Lluch*. Conferència a la Societat Catalana d'Economia, Institut d'Estudis Catalans, 5 de març.
- CAMPISTOL, Pere; ERNEST LLUCH (1972). *Les conseqüències comarcals del turisme a la Costa Brava: de Sant Feliu de Guíxols a Palamós*. Barcelona: Banca Catalana.
- CARRERAS, Josep M.; ANNA MESTRE (1983). "L'evolució de l'economia regional catalana entre 1960 i 1980". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 3, p. 159-182.
- CARRERAS, Josep Maria (2001). "Ernest Lluch, economista "regional" i urbanista". *Revista Econòmica de Catalunya*, núm. 42, octubre, p. 40-45.
- CASASSAS, Lluís (1977). *Barcelona i l'espai català*. Barcelona: Curial.
- FABRE, Jaume; JOSEP M. HUERTAS (1985). "Crònica d'una suburbanització", *L'Avenç*, núm. 88, desembre.
- GIRAL, Eugeni (2001). "Recordant Ernest Lluch", *Revista de Catalunya*, núm. 158, gener.
- GIRAL, Eugeni; NÚRIA COMAS (2006). *Bibliografia d'Ernest Lluch i Martín*. Barcelona: CUIMP-B Centre Ernest Lluch i Fundació Ernest Lluch.
- HIRSCHMAN, Albert O. (1958). *The Strategy of Economic Development*. New Haven: Yale University Press. Traducció: *La estrategia del desarrollo económico*, México D.F., FCM, 1961.
- IBÁÑEZ ESCOFET, Manuel (1990). *La memòria és un gran cementiri*. Barcelona: Edicions 62.

28. Com va deixar explicat l'Enric Lluch en el sobre de la pròpia carta.

- ISARD, Walter (1960). *Methods of Regional Analysis*. Cambridge: MIT Press. Traducció: *Métodos de análisis regional. Una introducción a la ciencia regional*, Esplugues de Llobregat, Ariel, 1971.
- LLUCH, Enric (1970). "Estudis d'Economia comarcal a Catalunya (1966-1969)". *Revista de Geografia*, vol. IV, núm. 1, gener-juny, p. 121-127.
- LLUCH, Enric; Eugeni GIRAL; M. Rosa REXACH; Pilar RIERA; Jaume TORRAS (1968): "Evolució de les àrees de trànsit dels autobusos de línia a Catalunya, 1934-1964". Barcelona: Banca Catalana.
- LLUCH, Enric; Oriol NEL-LO (1984). *El debat de la divisió territorial de Catalunya*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- LLUCH, Ernest (2005). *Darrers escrits*. Pròleg de Lluís Maria de Puig. Barcelona: Editorial Base.
- LÓPEZ COLÁS, Julián; Jordi NADAL TERSA (1997). "Aportacions del Servei d'Estudis de Banca Catalana al coneixement del territori català". *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 42, p. 125-162.
- MUNTANER, Josep M.; Ernest LLUCH (1970). *Les comarques de Catalunya*. Barcelona: Cercle d'Economia.
- MUSET i PONS, Assumpta (1997). *Catalunya i el mercat espanyol al segle XVIII: els traginers i els negociants de Calafi i Copons*. Pròleg d'Ernest Lluch. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat - Ajuntament d'Igualada.
- MYRDAL, Gunnar (1957). *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. Londres: Dukwoorh. Traducció: *Teoría económica y regiones subdesarrolladas*, México, FCE, 1959.
- NEL-LO, Oriol (1991). "Les teories sobre l'ordenament territorial a Catalunya. Els antecedents", dins: *I Congrés Català de Geografia*, vol. II. Ponències. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, p. 53-67.
- PÉREZ CASADO, Ricard (1973). "Els preus del sòl al País Valencià". Barcelona: Banco Industrial de Cataluña.
- PÉREZ CASADO, Ricard; Manuel PÉREZ MONTIEL (1971). *Leconomia del Baix Maestrat*. Barcelona: Banca Catalana.
- PERPIÑÀ GRAU, Román (1952). *De estructura económica y economía hispana*. Madrid: Rialp.
- ROCA, Francesc (1979). *Política econòmica i territori a Catalunya, 1901-1939*. Barcelona: Ketres editora.
- SAMPEDRO, José Luis (1959). *Realidad económica y análisis estructural*. Madrid: Aguilar.
- SAURÍ, Artur (2000). "Lluch: un bon coneixedor del territori català". *L'Informatiu de l'Economista*, [Col·legi d'Economistes de Catalunya], núm. 74, gener,.
- TERÁN, Fernando (1978). *Planeamiento urbano en la España contemporanea*. Barcelona: Gustavo Gili.
- TORRES, Manuel de (1955). *Teoría y práctica de la política económica*. Madrid: Aguilar.
- TRIAS, Ramon; Ernest LLUCH (1963). "Balance of Payments Studies for the Region of Catalonia". *Papers of the Regional Science Association*, vol. X, p. 143-151.